

نتیجه مشابه یابی :

عنوان سند : پیامدهای تغییر جنسیت بر خانواده مسلمان

نام و نام خانوادگی : samimnoor noor

تاریخ درخواست مشابه یابی : ۱۴۰۳/۰۹/۱۴

درصد کل مشابهت : ۱۴/۹۴ %

پیامدهای تغییر جنسیت بر خانواده مسلمان

زینب سلطانشاهی^۱

چکیده

تغییر جنسیت در جوامع مسلمان با چالش‌های فرهنگی، مذهبی، روانی و اجتماعی قابل توجهی مواجه است که تأثیرات عمیقی بر فرد تغییر جنسیت یافته و اعضای خانواده دارد. از این رو هدف از انجام این پژوهش بررسی پیامدهای تغییر جنسیت بر خانواده مسلمان می باشد. این مقاله به روش تحلیلی - توصیفی و جمع آوری اطلاعات به شیوه کتابخانه ای جستجو در منابع الکترونیکی و مطالعه جزء به جزء مطالب، به صورت فیش برداری از منابع با یکدیگر پرداخته می شود. نتایج به دست آمده حاکی از آن است که خانواده‌ها ممکن است با فشارهای اجتماعی و فرهنگی مواجه شوند که موجب طرد یا بی توجهی به فرد تغییر جنسیت یافته گردد. پیامدهای روانی همچون افسردگی، اضطراب و احساس شرم نیز در این شرایط شایع است. و همچنین از لحاظ حقوقی تأثیراتی بر عقد نکاح، حضانت، ارث و ... می گذارد.

کلید واژه ها: تغییر جنسیت، خانواده، مسلمان.

^۱ طلبه سطح ۲، حوزه کوثر فردیس

مقدمه

نخستین شاخص و معرف یک انسان جنسیت اوست بدین معنا که نخستین پدیده ای که فرد پس از تولد درباره خود و همچنین دیگران درباره او تشخیص می دهند جنسیتش است. انسان بر اساس عادت و آنچه در پیرامون او می گذرد دو حالت و وضعیت را در برخورد با افراد اخذ می کند یعنی هم خود و هم دیگران را یا مونث یا مذکر می پندارد و حالت سومی را تصور نمی نماید. البته در این بین افرادی یافت می شوند که به علل مختلف فردی و اجتماعی از همان سنین کودکی به وضعیتی دچار می شوند که بر اثر درون افکنی رفتار جنس مخالف دیگر از جنس فیزیولوژی و به دنبال آن از افکار و رفتار جنس خود راضی نبوده و بر اثر تنفر از خود، دست به دامن روانپزشکان و یا پزشکان قانونی شده و خواستار تغییر جنسیت می گردد. این بحران در تمامی جوامع شرقی و غربی جهان نمود و نگرش های متفاوتی را در پی داشته است و بیشتر در جوامع غربی سعی شده تا با آن روبه رو شده و راهکارهایی برای شخص و بحران جنسیت او پیدا کند. اما در جوامع شرقی با توجه به شرم و حیا طبیعی افراد این گونه مباحثات را به دور از نزاکت و ادب تلقی می کنند.

تغییر جنسیت از موضوعاتی است که امروزه اندیشمندان حوزه فقه و حقوق را به تأمل واداشته و آنها را به بررسی ابعاد مختلف و چالش های موجود در این قضیه سوق داده است. افرادی که به اختلالات جنسیتی مبتلا هستند با مشکلات و نابسامانی های بسیاری دست به گریبانند که گاهی آنان را تا مرز خودکشی به پیش می برد. در حالی که اگر چنین اشخاصی بر طبق استانداردهای پزشکی تغییر جنسیت دهند، از حالت اضطراب و افسردگی خارج شده، هویت خویش را باز می یابند. هر چند از منابع فقهی بر می آید که تغییر جنسیت تصرف در مخلوق است نه در خلقت و چنین عملی اشکال شرعی ندارد، با این حال در مورد آثار و پیامدهای آن بخصوص در زمینه خانواده چندان تحقیق نشده و با اینکه در ایران عده در خور توجهی دچار اختلال جنسیتی هستند؛ متأسفانه قانون خاصی در این زمینه به تصویب نرسیده است. البته فشارهای اجتماعی و واقعیت های موجود جامعه موجب گردیده است که انجمن حمایت از بیماران مبتلا به اختلال های هویت جنسی ایران در سال ۱۳۸۶ تشکیل گردد. اخیراً نیز با اصلاحات صورت گرفته در لایحه جدید حمایت خانواده، رسیدگی به موضوع تغییر جنسیت در صلاحیت دادگاه خانواده قرار می گیرد؛ این موارد گامی مثبت - هر چند با تأخیر-

در جهت حل این مشکل فردی و اجتماعی است، اما گام های مهم تر همچنان مورد انتظار می باشد.

تحقیقاتی پیرامون تغییر جنسیت انجام گرفته است. از جمله آن می توان به موارد زیر اشاره کرد:

اسداله امامی (۱۳۹۸) در پژوهشی تحت عنوان «آثار حقوقی تغییر جنسیت افراد دو جنسی» بیان کرده است که تغییر جنسیت یعنی تغییر و تبدیل شدن جنس و خصوصیات زن به جنس مرد یا تغییر جنس مرد به زن به علت دوجنسی بودن بعضی افراد. امروزه در بسیاری از کشورهای متمدن جهان، به منظور رفع ابهامات و اختلالات جنسی افراد دوجنسی اقدامات پزشکی، بیولوژی و روان پزشکی موثر و مفیدی صورت گرفته و همچنان این اقدامات ادامه دارد. در ایران نیز موضوع و مشکلات افراد دوجنسی یا هر مافروdit با دیدگاه جدید علمی مطرح گردیده و امکانات لازم برای رفع مشکلات این گونه افراد و تغییر جنسیت از طریق عمل جراحی، با اخذ مجوز از مراجع قضایی (دادگاه خانواده)، فرلهم گردیده است. در نظام ایران، تغییر جنسیت آثار حقوقی فردی و اجتماعی بیشتری به همراه دارد و از جمله این آثار عبارت است از: باطل شدن رابطه زوجیت، سلب حق ولایت پدری که در اثر تغییر جنسیت به زن تبدیل شده نسبت به اولاد صغار و امثال آن که این گونه آثار حقوقی جنبه شخصی و فردی دارد ولی تغییر جنسیت در حقوق ایران، سبب تغییر حقوق اجتماعی این گونه افراد نیز خواهد شد.

صناعی و فصیحی زاده (۱۳۹۱) در پژوهشی تحت عنوان «تغییر جنسیت و آثار فقهی - حقوقی آن بر روابط زوجین» بیان میدارند که یکی از مباحث نوظهور که علوم مختلفی چون پزشکی، روانشناسی، جامعه شناسی و حقوق را از زوایایی به خود مشغول کرده است، تغییر جنسیت می باشد. در آثار فقهی و حقوقی، احکام و تکالیف دو دسته از افراد مبتلا به اختلال جنسیتی یعنی اشخاص خنثی و ممسوح به تفصیل بیان شده است، اما با رهیافتهای جدید دانش روانپزشکی، نوع دیگری از اختلال جنسیتی به نام روان دگر جنسی مکشوف گردیده که با ویژگیهای منحصر به فرد از دو دسته پیش گفته متمایز می شود و در واقع تغییر جنسیت به معنی دقیق کلمه در خصوص دسته اخیر مصداق می یابد. بسیاری از فقها و حقوقدانان معاصر، تغییر جنسیت را مجاز می دانند، اما آثار و پیامدهای حقوقی مسأله را به خصوص بر روابط

زوجین به خوبی تبیین نگردیده اند. این مقاله بر آن است که با بهره گیری از منابع معتبر فقهی و حقوقی، دلایل مشروعیت تغییر جنسیت و آثار آن را در نظام حقوقی خانواده، مانند تأثیر بر نکاح سابق، مهر، عده، سرپرستی کودکان و ارث تبیین کند. در پایان، این مسأله مورد تأکید قرار گرفته است که اشخاصی که با جهل به تغییر جنسیت طرف مقابل با وی ازدواج کنند، این حق را دارند که از دادگاه تقاضای صدور گواهی عدم امکان سازش نمایند.

با بررسی پیشینه های گذشته درمیابیم که بیشتر تحقیقات به مسائل حقوقی این موضوع پرداخته اند و کمتر پژوهشی در زمینه مشکلات و پیامدهای تغییر جنسیت در خانواده پرداخته اند در نتیجه پژوهش حاضر به بررسی پیامدهای تغییر جنسیت بر خانواده مسلمان می پردازد.

مفهوم شناسی

اولین قدم در هر تحقیق، بررسی معنای لغوی موضوع تحقیق است. بنابراین، قبل از پرداختن به موضوع، در مورد معنای واژه تغییر جنسیت صحبت خواهیم کرد.

تغییر جنسیت در لغت

دگرگون ساختن حالات و کیفیات جنس، برگشتن از رجولیت یا انوثیت.^۱

تغییر جنسیت در اصطلاح

اصطلاح تغییر جنسیت در مواردی مناسب است که شخصی دارای جنسیت ثابت و معین باشد و سپس با انجام عمل جراحی جنسیت مشخص خود را به جنسیت معین دیگری تغییر دهد، لذا به جاست در مورد افراد خنثی که از لحاظ جنسیت حالت مشخصی ندارند اصطلاح (اثبات جنسیت) یا (تعیین جنسیت) به کار برده شود.^۲

پیامدهای تغییر جنسیت در خانواده

تغییر جنسیت یکی از موضوعات پیچیده و چالش برانگیز در جوامع مختلف است که در سال های اخیر بیشتر مورد توجه قرار گرفته است. در حالی که برخی جوامع به تدریج پذیرش بیشتری نسبت به این موضوع پیدا کرده اند، در جوامع مسلمان، به دلیل معیارهای مذهبی و

^۱ دهخدا، لغت نامه ی دهخدا، ص ۱۲۴.

^۲ طرزی، تغییر جنسیت و سخنی با مسئولین بهزیستی، ص ۱۷.

فرهنگی خاص، این مسئله با چالش‌های بیشتری روبه‌روست. تغییر جنسیت نه تنها بر فرد تغییر جنسیت‌یافته بلکه بر اعضای خانواده نیز تأثیرات زیادی دارد که این پیامدها به دو شاخه "حقوقی"، "اخلاقی"، تقسیم می‌شود که در ادامه به آنها پرداخته می‌شود:

الف) پیامدهای حقوقی

این دسته شامل اثرات تغییر جنسیت بر جنبه‌های قانونی و حقوقی خانواده است. این پیامدها می‌توانند شامل موارد زیر باشند:

۱. تأثیر بر عقد نکاح

تغییر جنسیت معمولاً منجر به بطلان یا انفساخ عقد نکاح می‌شود. به نظر برخی مؤلفان حقوقی، با تغییر جنسیت یکی از طرفین یا هر دو طرف، عقد نکاح منفسخ می‌شود؛ زیرا هم در ابتدا و هم در ادامه، ازدواج باید بین دو غیر هم جنس باشد^۱ چون در زمان انعقاد نکاح، طرفین به ظاهر، جنسیت مخالف هم داشته اند با توجه به حجیت ظواهر، دلیلی بر بطلان نکاح وجود ندارد و نکاح در مرحله انعقاد، صحیح است، ولی در خلال مدت نکاح - که تغییر جنسیت انجام شده است و دو جنس مخالف، همجنس شده اند - اقتضا و امکان بقای عقد از بین می‌رود و در نتیجه عقد منفسخ می‌شود، همانگونه که در سایر عقود مستمر مانند اجاره، انتفای موضوع قرارداد در خلال مدت آن، یکی از موجبات انفساخ عقد محسوب می‌گردد.^۲ دکتر صفایی نیز در کتاب حقوق خانواده هر چند که تغییر جنسیت را - آن هم با عنوان تعیین جنسیت - فقط در مورد خنثی ممکن دانسته و آن را موجب بطلان نکاح شمرده است، اما در ادامه بحث، مشخص می‌گردد که منظور ایشان از بطلان، انفساخ نکاح بوده است نه بطلان در معنای خاص حقوقی خود؛ زیرا ایشان بعد از پذیرش بطلان نکاح بیان می‌دارد که: «البته دادگاه است که باید تغییر جنسیت را بر اساس نظر کارشناس احراز و حکم به بطلان نکاح از تاریخ تحقق تغییر جنسیت کند».^۳ پس مشخص می‌شود تا قبل از اعلان حکم دادگاه، نکاح صحیح بوده است و پس از تاریخ تحقق تغییر جنسیت، عقد نکاح از بین می‌رود و این همان انفساخ نکاح است.

^۱ دیانی، پنجاه و پنجمین گردهمایی علمی باروری و ناباروری پژوهشکده ابن سینا تحت عنوان اصلاح جنسیت، ص ۳۶

^۲ کاتوزیان، قانون مدنی در نظم حقوقی کنونی، ص ۳۴۳.

^۳ صفایی و امامی، حقوق خانواده، ج ۱، ص ۳۸.

چارچوب‌های فرهنگی، مذهبی یا اجتماعی خود توجیه کنند که گاهی این تفسیرها به درک اشتباه و جدایی بیشتر منجر می‌شود.

در برخی موارد، تغییر جنسیت می‌تواند باعث بازتعریف نقش‌ها و انتظارات خانوادگی شود. به عنوان مثال، یک فرد که پیش از تغییر جنسیت در نقشی خاص در خانواده قرار داشت، ممکن است بعد از تغییر جنسیت نیاز به تغییر در این نقش‌ها داشته باشد. مادر یا پدر شدن، روابط کاری یا اجتماعی، و حتی نحوه ارتباط با دیگر اعضای خانواده می‌تواند به طور کامل دگرگون شود. این تغییرات ممکن است باعث ایجاد احساساتی چون ناراحتی یا بی‌ثباتی در خانواده شود، زیرا اعضای خانواده ممکن است با نقش‌های جدید مواجه شوند و نیاز به زمان برای پذیرش این تحولات داشته باشند. در برخی موارد، تغییر جنسیت به معنای دگرگونی در شیوه‌های تعاملات و روابط خانوادگی است و این مسأله می‌تواند به یک بازسازی هویت خانوادگی منجر شود.^۱

از سوی دیگر، برخی خانواده‌ها قادرند به راحتی با تغییر جنسیت فرد کنار بیایند و این فرآیند را به عنوان یک گام مهم در جهت پذیرش هویت واقعی فرد خود ببینند. در این موارد، تغییر جنسیت نه تنها بر هویت فرد تاثیر نمی‌گذارد، بلکه ممکن است موجب تقویت روابط خانوادگی و هویت خانوادگی شود. پذیرش این تغییر از سوی اعضای خانواده می‌تواند زمینه‌ساز ایجاد روابط عمیق‌تر و همدلی بیشتر باشد. این نوع پذیرش، در واقع به هویت خانوادگی کمک می‌کند تا پویا و سازگار باقی بماند و اعضای خانواده بتوانند به طور مشترک به چالش‌ها و تغییرات پیش رو پاسخ دهند.

با این حال، در برخی از خانواده‌ها، فرآیند پذیرش تغییر جنسیت به راحتی صورت نمی‌گیرد و ممکن است این تغییر با واکنش‌های منفی و تعارضات عاطفی همراه باشد. وقتی که هویت خانوادگی از سوی یکی از اعضا به چالش کشیده می‌شود، این احتمال وجود دارد که خانواده‌ها با احساسات منفی چون گناه، شرم یا حتی خشم روبه‌رو شوند. این احساسات می‌تواند باعث ایجاد فاصله عاطفی بین اعضای خانواده شوند و حتی باعث جدایی‌های موقت یا دائمی شود. در چنین شرایطی، نیاز به حمایت روان‌شناختی و مشاوره‌ای برای همه اعضای خانواده به شدت احساس می‌شود تا بتوانند به درستی با این تغییر مواجه شوند و رابطه خود را بازسازی کنند.

^۱ سفیری و ایمانیان، جامعه‌شناسی جنسیت، ص ۶۱.

در نهایت، تغییر جنسیت نه تنها یک تغییر فردی است، بلکه تأثیرات عمیقی بر هویت خانوادگی دارد. پذیرش این تغییر به افراد کمک می‌کند تا به هویت خود و دیگران احترام بگذارند و روابط خانوادگی را در مسیر هماهنگ و پایداری هدایت کنند. در این میان، آگاهی، آموزش و حمایت‌های روان‌شناختی می‌تواند به خانواده‌ها کمک کند تا با این تغییر سازگار شوند و هویت خانوادگی خود را به گونه‌ای بازتعریف کنند که هم‌راستا با هویت فرد تغییر جنسیت داده باشد. این فرآیند ممکن است زمان‌بر باشد، اما با همدلی، درک متقابل و حمایت از یکدیگر، خانواده‌ها قادر خواهند بود تا از این تغییرات به عنوان فرصتی برای رشد و تحکیم روابط خود بهره‌برداری کنند.^۱

نتیجه‌گیری

تغییر جنسیت یکی از مسائلی است که در جوامع مختلف با نگرش‌های متفاوتی روبه‌رو است. در جوامع مسلمان، که بسیاری از اصول فرهنگی، اجتماعی و دینی آن‌ها مبتنی بر آموزه‌های دینی اسلام است، این موضوع اغلب با چالش‌ها و پیچیدگی‌های زیادی مواجه می‌شود. پیامدهای تغییر جنسیت برای فرد و خانواده مسلمان در جنبه‌های مختلف اجتماعی، دینی، روانی و فرهنگی قابل بررسی است و می‌توان گفت که این پدیده می‌تواند تأثیرات عمیقی بر روابط خانوادگی و هویت فردی در جوامع مسلمان داشته باشد.

در ابتدا، یکی از مهم‌ترین پیامدهای تغییر جنسیت در خانواده مسلمان، مواجهه با اصول دینی و مذهبی است. طبق دیدگاه‌های سنتی اسلامی، تغییر جنسیت معمولاً به عنوان عملی نادرست یا غیرمجاز شناخته می‌شود. بسیاری از فقها و علمای دینی به استناد به قرآن و حدیث، تغییر جنسیت را عملی خلاف خلقت می‌دانند و از آن جلوگیری می‌کنند. این دیدگاه‌ها در برخی جوامع مسلمان به‌ویژه در جوامع با ساختار سنتی و محافظه‌کار، می‌تواند منجر به مخالفت شدید خانواده‌ها با تصمیم فرد برای تغییر جنسیت شود. خانواده‌ها ممکن است دچار بحران‌های دینی و مذهبی شوند و در برخی موارد، فرد تغییر جنسیت داده ممکن است با طرد یا بی‌توجهی از سوی اعضای خانواده مواجه گردد.

تأثیرات اجتماعی تغییر جنسیت در خانواده مسلمان نیز نباید نادیده گرفته شود. تغییر جنسیت می‌تواند موجب بروز شکاف‌های اجتماعی عمیقی در درون خانواده شود. اعضای

^۱ ریسی و ناصحی، اختلال هویت جنسی، ص ۱۱.

خانواده ممکن است از نظر درک و پذیرش هویت جدید فرد دچار اختلاف شوند. این امر می‌تواند روابط میان اعضای خانواده را تحت فشار قرار دهد و در برخی موارد به انزوای فرد و بروز مشکلات ارتباطی میان اعضای خانواده منجر شود.

از جنبه روانی نیز، تغییر جنسیت می‌تواند بر فرد و خانواده تأثیرات عمده‌ای بگذارد. فردی که تصمیم به تغییر جنسیت می‌گیرد، ممکن است به دلیل تضاد میان هویت جنسی قبلی و جدید خود با مشکلات روانی روبه‌رو شود. این مشکلات شامل اضطراب، افسردگی، و بحران هویتی است که می‌تواند بر عملکرد روزمره فرد تأثیر بگذارد. از سوی دیگر، خانواده‌ها نیز ممکن است دچار استرس‌های روانی شوند. اعضای خانواده ممکن است احساس کنند که باید در این مسیر از فرد حمایت کنند، اما در عین حال با فشارهای اجتماعی و دینی روبه‌رو شوند که آن‌ها را دچار تردید و احساس سردرگمی می‌کند. این عوامل می‌توانند در نهایت به اختلافات در خانواده منجر شوند و فرآیند سازگاری فرد با هویت جدید را دشوارتر کنند.

علاوه بر جنبه‌های روانی، تأثیرات فرهنگی نیز نباید نادیده گرفته شود. جوامع مسلمان معمولاً به هویت‌های جنسیتی خاصی ارج می‌نهند که با ساختارهای اجتماعی و فرهنگی آن‌ها همخوانی دارد. تغییر جنسیت می‌تواند این هویت‌های فرهنگی را به چالش بکشد و منجر به سردرگمی‌های فرهنگی در درون خانواده شود. در بسیاری از جوامع مسلمان، نقش‌های اجتماعی زنان و مردان به‌طور سنتی تعریف شده است و تغییر این نقش‌ها می‌تواند به احساس از هم‌گسیختگی فرهنگی منجر شود.

در نهایت، تغییر جنسیت در خانواده‌های مسلمان می‌تواند تبعات گسترده‌ای در ابعاد دینی، اجتماعی، روانی و فرهنگی به همراه داشته باشد. در این فرآیند، حمایت‌های عاطفی و اجتماعی از سوی خانواده‌ها می‌تواند نقش مهمی در کمک به فرد برای سازگاری با هویت جدید خود ایفا کند. این در حالی است که پذیرش و حمایت از فرد تغییر جنسیت داده در جوامع مسلمان نیازمند توجه به نگرش‌های فرهنگی، دینی و اجتماعی خاص این جوامع است. ایجاد فضایی برای گفت‌وگو، آموزش و ارتقاء آگاهی‌های دینی و فرهنگی می‌تواند به کاهش تنش‌ها و کمک به پذیرش تغییر جنسیت در سطح خانواده و جامعه کمک کند.

منابع

۱. امامی، سید حسن، **حقوق مدنی**، تهران: اسلامیه، ۱۳۷۷ ه.ش.
۲. باریکلو، علی رضا، **"وضعیت تغییر جنسیت"**، اندیشه های حقوقی، سال اول، شماره ۵، ۱۳۸۲ ه.ش.
۳. جعفری لنگرودی، محمدجعفر، **ترمینولوژی حقوق**، تهران: گنج دانش، ۱۳۷۶ ه.ش.
۴. خدیوی زن، محمد، **بررسی مشکلات روان جنسی کودکان و نوجوانان**، تهران: تربیت، ۱۳۷۱ ه.ش.
۵. خرازی، محسن، **"تغییر جنسیت"**، مجله ی فقه اهل بیت، سال ۶، شماره ۲۳، ۱۳۷۹ ه.ش.
۶. دهخدا، علی اکبر، **لغت نامه ی دهخدا**، تهران: دانشگاه تهران، بی تا.
۷. دیانی، عبدالرسول، **"پنجاه و پنجمین گردهمایی علمی باروری و ناباروری پژوهشکده ابن سینا تحت عنوان اصلاح جنسیت"**، تهران: بولتن تولید مثل و نازایی، شماره ۳۸، ۱۳۸۰ ه.ش.
۸. ریسی، فیروزه؛ ناصحی، عباسعلی، **اختلال هویت جنسی**، تهران: صدا و قصیده، ۱۳۸۳ ه.ش.
۹. سفیری، خدیجه؛ ایمانیان، سارا، **جامعه شناسی جنسیت**، تهران: انتشارات چاپ اول، ۱۳۸۸ ه.ش.
۱۰. شهیدی، مهدی، ارث، تهران: مجد، ۱۳۸۱ ه.ش.
۱۱. صانعی، یوسف، **استفتائات پزشکی**، قم: میثم تمار، ۱۳۸۸ ه.ش.
۱۲. صفایی، سید حسین؛ امامی، اسدالله، **"حقوق خانواده"**، تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۸۲ ه.ش.
۱۳. طرزی، عبدالرضا، **"تغییر جنسیت و سخنی با مسئولین بهزیستی"**، دیدگاه های نو در فقه اسلامی، تهران، ۱۳۸۰/۵/۲۸.
۱۴. طوسی، نصیرالدین، **جواهر الفرائض در ارث**، قم: اهل البیت، ۱۴۲۶ ه.ق.
۱۵. عبدی، یاسر؛ آقمشهدی، فخرالدین، **"احکام و آثار تغییر جنسیت"**، فصلنامه ی مدرس علوم انسانی، دوره ۱۲، شماره ۳، ۱۳۸۷ ه.ش.
۱۶. فاضل لنکرانی، محمد، **احکام پزشکان و بیماران**، قم: جامع فقه اهل البیت، بیتا.

۱۷. کاتوزیان، ناصر، **حقوق خانواده**، تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۷۷ ه.ش.
۱۸. _____، **قانون مدنی در نظم حقوقی کنونی**، تهران: میزان، ۱۳۸۶ ه.ش.
۱۹. مکارم شیرازی، ناصر، **احکام پزشکی**، قم: مدرسه امام علی (ع)، ۱۴۲۹ ه.ق.
۲۰. منتظری، حسین علی، **احکام پزشکی**، قم: سایه، ۱۴۲۷ ه.ش.
۲۱. موسوی خمینی، سید روح الله، **تحریر الوسیله**، قم: اسماعیلیان، ۱۴۰۸ ه.ق.
۲۲. مؤمن قمی، محمد، **سخنی درباره تغییر جنسیت**، فقه اهل بیت، ۱۳۸۰ ه.ش.